

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (518)
вересень-жовтень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №3068
Підписано до друку 28.10.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) 4

Ричка В.М. Над чим сміялися в Київській Русі 21

Галенко О.І. Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи 33

Вавжонек М. (Краків, Польща). Василь Стефанік як представник галицьких радикалів 49

Синявська Л.І. (Черкаси). Фінансування роботи промислових підприємств на сході й півдні України в 1917–1918 рр. 61

Кудлай О.Б. Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР 75

Пиріг Р.Я. Діяльність генерала Олександра Рогози на посаді військового міністра Української Держави (травень – листопад 1918 р.) 89

Якубець О.А. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» 107

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Козубовський Г.А. Грошові одиниці з «Уривків Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.» 126

Ковалевська О.О. Функції зображальних джерел XVII–XVIII ст. та їх еволюція 142

Петренко І.М. (Полтава). Питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. на шпальтах часопису «Киевская старина» 157

Власенко С.І. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака: огляд документів фонду ЦДАГО України . . . 163

Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона 174

Михайлова О.Ю. Блоґосфера як історичне джерело: до постановки проблеми 191

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Грушевський М.С. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства (*вступна стаття О.В.Яся*) . . . 198

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) (*О.В.Ясь*) 209

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: Збірник документів і матеріалів (**О.П. Прищепа, Рівне**) 214

Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис (**Р.В.Тимченко**) 217

Потічний П. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу [Літопис Української повстанської армії: Серія «Події і люди». – Кн.28] (**І.К.Патриляк**) . . . 221

ХРОНІКА

Волощук М.М. (Івано-Франківськ). Міжнародний науковий проект «Colloquia Russica» (2010–2014 рр.) 225

Драч О.О. (Черкаси), Синявська Л.І. (Черкаси), Шевченко В.В. (Київ). Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна (До 100-річчя початку Великої війни)» 232

Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна в історичній долі народів Центрально-Східної Європи» 234

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2013 р. . . 237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шриффт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

У знаковій статті М.Грушевського подається деконструкція централістично-генеалогічної («звичайної») схеми представлення російської минушини, а також пропонується концептуалізація минулого східного слов'янства як репрезентації окремих національних історій – української, російської, білоруської.

Ключові слова: *Грушевський, українська історіографія, «звичайна схема», національна історія, раціональність, позитивізм.*

«Довге» ХІХ ст., верхню межу якого одні інтелектуали пов'язують із Першою світовою війною, а дехто навіть відсуває до початку 1920-х рр., увело проблему представлення буття націй і національних держав у часі та просторі до кола найважливіших, злободенних питань тодішньої суспільно-політичної й історичної думки. Утім, початок ХХ ст. вносив до нових-старих проєктів історичних «біографій» націй новітні вимоги та настанови. Класичний історизм, виплеканий за часів романтизму й позитивізму, невпинно розмивався новітніми пізнавальними викликами, передусім неокантіанством і соціологізацією історії, котрі тією чи іншою мірою простежуються в майже всіх методологічних дискусіях початку ХХ ст.

Швидкоплинне розширення меж соціогуманітаристики за доби Fin de Siècle (фр. «кінець століття»), а в російській варіації – «Срібний вік», кидало численні виклики самій підоснові історичного знання, яка ще донедавна вважалася стійкою й непорушною, із психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших перспектив. Ці виклики не тільки продукували поширення та перетікання різних наукових практик, дослідницьких стратегій і культурних взірців із однієї сфери до іншої, а й творили простір їхньої взаємодії як своєрідний пролог переходу до початків неklasичної науки. Відтак класична раціональність ХІХ ст. дедалі більше розмивалася, обростала супутніми контекстами, розширювалася завдяки новим предметним областям і значенням, але залишалася доволі впливовою й запотребованою в академічному середовищі початку ХХ ст.

На рубежі століть істотних зрушень зазнав і культурний простір імперії Романових, в якому розгорнулися змагання навколо формування модерної російської національної ідентичності (М.Любавський, П.Мілюков, С.Платонов та ін.). Водночас поважне місце посіла течія, скерована на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської минушини, зокрема української (К.Бестужев-Рюмін, Д.Іловайський, М.Устрялов та ін.).

Ці дискурсивні практики на полі російського історієписання змушували реагувати українських учених, які виношували амбітні плани зі створення власної національної «біографії». Скажімо, М.Грушевський, відгукуючись на появу праці П.Мілюкова, наголошував, що ця книга пропонує схему генези російської/великоросійської культури, але «Україна-Русь, почавши від ХІІІ в., аж до кінця ХVІІІ в. кудись пропадає з поверхні землі (курсив наш – О.Я.), щоб потім явитись в ролі об'єкта

адміністративних заходів російського уряду»¹. Тож проблеми критики, а за великим рахунком – демонтажу «звичайної» імперської схеми східноєвропейської історії по-стали в українському історієписанні ще наприкінці XIX ст., коли проект національної «біографії» українців зі стадії «виношування» поступово переходив у площину практичної реалізації.

«Звичайну схему...» М.Грушевського було надруковано в першому випуску слов'янознавчого збірника², котрий побачив світ у рамках заходів із підготовки з'їзду російських славистів у Санкт-Петербурзі. Утім, він так і не відбувся внаслідок різних причини, зокрема через початок російсько-японської війни 1904–1905 рр. На той час було видано перший (1898), другий (1899), третій (1900) та четвертий (1903 рр.) томи «Історії України-Руси», а 1902 р. розпочалася підготовка п'ятого. Більше того, за свідченням автора, у 1903 р. завершилася його робота над «Очерком истории украинского народа»³. Згадку про майбутню статтю віднаходимо в листуванні М.Грушевського та В.Ламанського від червня 1903 р.⁴

Зауважимо, що «Звичайну схему...» було написано у вересні 1903 р., а опубліковано в листопаді 1904 р. Отже, ця розвідка М.Грушевського ввійшла до наукового обігу за відносно ліберальних часів, відомих як «епоха» чи «весна Святополка-Мирського», котру пов'язували з ім'ям тодішнього російського міністра внутрішніх справ, що обіймав цю посаду від серпня 1904 до січня 1905 рр.

Концептуальна пропозиція М.Грушевського спиралася майже винятково на позитивістські дослідницькі стратегії, які були доволі популярними на рубежі XIX–XX ст., хоч і дедалі частіше багатьма піддавалися критиці. Передусім, ідея організму як цілісного та «органічного» представлення національної історії висувалася автором як один із найважливіших інструментів із руйнування генеалогічно-централістичної конструкції російської минувшини.

У «Звичайній схемі...» споглядаємо й поліфакторний підхід, який у позитивістських візіях здебільшого використовувався для диференціації єдиного історичного процесу на низку площин/зрізів/шарів, що відображало як фактографічну насиченість тогочасних історичних студій, так і прагнення дослідників до досконалішої та виразнішої організації матеріалу. Водночас «теорія факторів» була самобутнім вислідом позитивістської каузальності, себто репрезентувала ідею причинності, котра мала пояснити різноманітні трансформації у світі минувшини та нав'язати суцільний генетичний зв'язок між явищами й процесами.

Вочевидь, М.Грушевський не поділяв одного з вихідних догматів позитивістського факторного підходу про «рівноправ'я» окремих чинників на теренах світу історії. Зокрема, він уважав, що на різних етапах еволюції домінують різні фактори. Власне, його погляди щодо факторного підходу у «Звичайній схемі...» здебільшого визначаються специфікою представлення східноєвропейської й української минувшини, котра

¹ *Грушевський М.* [Рец.] Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры, СПб., 1896, ч.1: Население, экономический, государственный и сословный строй, VII, 223 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.13. – Л., 1896. – С.4.

² Статті по славяноведению. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–304 (окрема відбитка: Санкт-Петербург, 1904. – 7 с.). Бібліографічну замітку про цю статтю М.Грушевського див.: *В. [Гнатюк В.]* [Рец.] Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – Т.29, кн.2. – Л., 1905. – С.142–143.

³ *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.22.

⁴ *Грич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 рр. (За його щоденником) // Український історик. – 2007/2008. – №3/4. – С.206.

висувала/відкидала певні чинники історичної еволюції – державні, політичні, економічні, національні та культурні.

У позитивістському розумінні сприймаються й наполегливі апеляції М.Грушевського до раціональних мірил вартості щодо оцінки традиційної чи «звичайної» концептуалізації російської історії, котрі мали підважити її всеохоплюючу централістичну спрямованість. До того ж чимало вчених, зокрема відомий німецький соціолог К.Мангейм, уважали, що «раціоналізм позитивістів є прямим продовженням класичного раціоналізму, що був доменом французького духу»⁵.

Зрештою, констатація численних суперечностей («нераціональностей»), попри низку спроб модернізації «звичайної схеми» у студіях російських істориків, дозволила М.Грушевському порушити питання про недотримання генетичного зв'язку й навіть послідовної стадіальності світу минувшини в репрезентації східнослов'янської історії. Тож він обстоював думку, що внаслідок «пришивання Київської держави» до такої генеалогічно-централістської схеми «історія великоруської народності зістається, властиво, без початку», себто «органічно розділена прогалинами».

Таким чином, концептуальну пропозицію М.Грушевського було послідовно витримано в позитивістському дусі (органічність, генетичність, еволюціонізм, стадіальність, факторний підхід) з акцентуацією на доказовій, логічній, несуперечливій підоснові авторських тез. З огляду на те, що ця розвідка призначалася для російських учених-славістів, вихованих у традиціях натуралістично-позитивістського сцієнтизму другої половини ХІХ ст., логічно-раціональний лейтмотив та аналітична тональність тексту М.Грушевського мали доволі виразну адресну спрямованість.

Про це свідчили і прикінцеві конотації автора, котрі акцентували увагу на хибах «старомосковської історіографічної схеми» та нагальній потребі у виробленні інших концептуальних віх й орієнтирів у репрезентації історії східного слов'янства. Недаремно О.Пріцак слушно відзначав, що «Грушевський, коли назрів час (1904 р.), мав почуття міри, гідності і відваги виступити як лицар (а не бунтівник)»⁶.

Зазначимо, що в 1920-х рр. «Звичайна схема...» вже мала репутацію знакової праці. Приміром, М.Яворський – відомий опонент М.Грушевського – у відгуку про його наукову діяльність від 7 листопада 1928 р. зауважував: «Вже один цей методологічний виступ М.С.Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії; це була спроба ідеологічної революції і в російській історіографії, яка мала величезне значення, якого не заперече у сучасна марксистська історична школа, не дивлячись на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби»⁷.

Нині виповнилося 110 років від часу публікації знакового тексту М.Грушевського. Незважаючи на те, що «Звичайна схема...» має давню, поважну й усталену репутацію, передусім пов'язану з відомими сюжетами українсько-російської історіографічної конфронтації⁸, сучасні прочитання та інтерпретації цього тексту М.Грушевського виявляють розмаїті, часом контраверсійні підходи й візії нинішніх учених. Одні дослідники розглядають

⁵ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состоятельность – экономические амбиции / Отв. ред. Е.Я.Скворцов; пер с англ. Е.Я.Додин. – Москва, 2000. – С.10.

⁶ Прицак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Його ж. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – С.102.

⁷ Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.140.

⁸ Wypar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // Ukrainian Quarterly. – 1974. – Vol.30, №1. – P.13–25.

«Звичайну схему...» як «концептуальну революцію»⁹. Натомість інші історики вважають, що М.Грушевському некоректно приписується нова концептуалізація, позаяк він лише стисло підсумував й удосконалив сформульовані тези попередніх українських учених¹⁰.

Побувають різні думки й щодо оцінки та місця «Звичайної схеми...» у творчій спадщині М.Грушевського, котру сприймають по-різному – випадковий текст, який автор швиденько накидав під час перерви у праці над монументальним багатотомником, програмова розвідка чи «підставова стаття»¹¹, що постала як вислід багаторічних роздумів, «результат цілого його наукового доробку»¹². Заразом «Звичайну схему...» пропонують розглядати й тлумачити у світлі інтерналістської парадигми наукового знання, що тяжіє до відомої візії фальсифікаціонізму К.Поппера, зокрема у світлі контекстів відкриття/виправдання¹³. Такі відмінні трактування нав'язують і висувають нові перспективи у прочитанні текстів М.Грушевського як з історіографічної ретроспективи ХІХ ст., так і низки поворотів історичної думки та трансформацій соціогуманітарного знання впродовж усього ХХ ст.

«Звичайна схема...» М.Грушевського неодноразово перевидавалася¹⁴, а також перекладалася іноземними мовами, зокрема англійською, німецькою та російською¹⁵. Текст друкується за академічним виданням 2002 р. Додані до статті пояснювальні примітки на відміну від посилань М.Грушевського позначено зірочками.

**Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

⁹ *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С.Грачової за участі О.Бобровського; наук. ред. Т.Курило за участі В.Горобця. – К., 2004. – С.209.

¹⁰ *Клід Б.* Доля Києва і Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії ХІХ ст. й історична схема М.Грушевського // На службі Кліо: Зб. наук. пр. на пошану Л.-Р.Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С.197.

¹¹ *Крупницький Б.* М.Грушевський і його історична праця // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.1. – Нью-Йорк, 1954. – С.ХХІ.

¹² *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.97.

¹³ *Ващенко В.* До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського // *Київська старовина.* – 2007. – №2. – С.78–97.

¹⁴ *Вибрані праці / Упор. М.Галій.* – Нью-Йорк, 1960. – С.202–210; *Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки / Впоряд., вступ. ст і довідки Б.Кравцева.* – Нью-Йорк, 1964. – С.11–24; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – [Б.м.], 1985. – С.101–108; *Вивід прав України / Ред. М.П.Парцей.* – Л., 1991. – С.7–13; *Пам'ятки України.* – 1991. – №3. – С.4–7; *Літературна Україна.* – 1991. – 30 травня. – №22 (4431). – С.1, 7; *Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О.І.Семків та ін.* – Л., 1996. – С.167–173; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – Л., 2002. – С.75–82 та ін.

¹⁵ *Hrushevsky M.* The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – New York, 1952. – Vol.2, №4 (6). – P.355–364; *Idem.* The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs / Ed. A.Gregorovich. – Winnipeg, 1965 (2 ed. Winnipeg, 1966). – 24 p.; *Idem.* Das übliche Schema der “russischen” Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums // *Jahrbuch der Ukrainekunde.* – München, 1983 – №20. – S.376–383; *Idem.* Das übliche Schema der “russischen” Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums // *Wynar L.* Mykhailo Hrushevskyj: Biobibliographische Quelle, 1866–1934. – München, 1984. – S.58–65; *Idem.* The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography / Ed. L.Wynar.* – Toronto; New York; Munich, 1988. – P.35–42; *Грушевський М.* Обычная схема «русской» истории и вопрос рационального упорядочения истории восточного славянства // *Форум (Мюнхен).* – 1987. – Вып.17. – С.162–171.

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії східного слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей в звичайній схемі «русскої» історії², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно, прийнята схема «русскої» історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] кн[язівства] Володимирського, від нього – в XIV віці – до кн[язівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишалися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування В[еликого] кн[язівства] Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави сі землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Российского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, й «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі, прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання до сеї схеми привикли й її невігоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претензії вичислити їх всі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам – для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право,

¹ Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр., в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Мілюкова, Сторожева, Загоскіна, Володимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги д. Мілюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Філевич в своїй рецензії праці д. Мілюкова в час[описі] «Новое время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготуванні до друку «Очерке истории украинского народа».

культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської³. Сю ріжницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X–XII вв. великоросами й казавши їм потім, в XIII–XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається, властиво, без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясною, через те що її історію починають слідити від середини XII в.⁴, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «русскої історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можності відповідно представити історії великоруської народності.

Тому що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народа» починається доперва з XIV–XV віком, а що перед тим – то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала.

³ Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помочі самоосвіті (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь Дніпровська і Русь північно-східна – два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті руської народності». Ліпше сказати – дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «єдинства руської народности».

⁴ Гарні початки, зроблені, напр., книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

Зрештою історія українсько-руської народності зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *dissecta membra*^{*}, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, – се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «руської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за В[еликим] кн[язівством] Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, – вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» В[еликого] кн[язівства] Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і ін[ші] пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто В[еликого] кн[язівства] Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення В[еликого] кн[язівства] Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене В[елике] кн[язівство] Литовське, ані осібно курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує ріжних поправок. В[елике] кн[язівство] Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преємства права староруського з правом В[еликого] кн[язівства] Литовського, значіння слов'янського елементу в процесі творення й розвою В[еликого] кн[язівства] Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський – навіть не ставлять питання про його впливи, хоч, безперечно, ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрої В[еликого] кн[язівства] Литовського (от хоч би – вкажу лише *exempli gratia*^{**} – інститут «коймиці»). Потім, лишаючи литовський, – сам слов'янський елемент В[еликого] кн[язівства] Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності – українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя й Пинщини, були досить механічно зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Противно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, мали на нього величезний вплив – в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як, з другого боку, самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного

* Роз'єднані частини (лат.).

** Для прикладу (лат.).

процесу В[еликого] кн[язівства] Литовського) й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія В[еликого] кн[язівства] Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо – оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насажені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, – напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії В[еликого] кн[язівства] Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, що мали для неї безпосереднє значіння⁵. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народності, але в цілості включати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в «руську історію» нема причини, коли се має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східнослов'янських⁶ (уживаю часом сього терміна, аби обминути неясності й баламутства, які впливають з неоднакового уживання слова «русский»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «руської історії» чи історії східного слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важкий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значіння мала, найтісніше зв'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут поза межами національної, Володимиро-Московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами ріжних державних організацій – сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роллю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава

⁵ В такім дусі старався я використати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

⁶ Один з визначніших сучасних систематиків – проф. В[ладимирський]-Буданов – ставить задачею науки історії «русского права», історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частю право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В[ладимирського]-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. «Записок Н[аукового] тов[ариства імені] Шевченка», бібл[іографія], с.4).

стає історичним фактором, властиво, тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «руської» історії, має вона, властиво, наслідком підміни поняття історії «русского народа» (в значінні руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією», я бачу комбінацію, чи, властиво, – конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «русських народностей», і, нарешті, – історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з сих понять, в консеквентнім*** переведенні, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуванні ріжних понять повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему «руської історії» з понять історія Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*. «Чесь і место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східнослов'янських народностей – українсько-руської й білоруської. Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народності, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская история» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народності, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кождім кроці великоруською, – то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч, на мій погляд, він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми – пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї – се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою, «общерусської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народності. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії східного слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так

*** Від лат. «consequens» («consequentis») – «послідовний».

і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Русі, і в таким же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова – треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від ріжних епізодів з історії України й Білорусі – се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональне здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж донині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене інтересують мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еклектичний характер «русскої історії», зшивання до купи епізодів з історії ріжних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «русскої історії» признають, що вона не бездоганна і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, – се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903

The emblematic article by M.Hrushevs'kyi covers the deconstruction of centralized-genealogy ("traditional") presentation schemes of Russian past. Also in the article proposed the conceptualization of the past of East Slavonic peoples as the representation of separate national histories – Ukrainian, Russian and Belorussian.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Ukrainian historiography, "traditional scheme", national history, rationality, positivism.*

